

کتاب‌شناسی زبان و ادبیات فارسی: سفرنامه‌ها

□ محمود باقری‌سند

چکیده

یکی از فصل‌های مشترک کتاب‌های ادبیات فارسی فصل سفرنامه، حسب حال و زندگی نامه است. بر این اساس نویسنده‌ی مقاله ۸۶ سفرنامه را به اجمال معرفی می‌کند. از مطالعه‌ی این سفرنامه‌ها می‌توان مطالب زیر را دریافت:

می‌شوند، مجالی برای عبارت‌پردازی باقی نمی‌ماند؛ به همین سبب اکثر سفرنامه‌ها به اسلوب و انشایی ساده و روان نوشته شده‌اند.

۳- پس از سقوط صفویه، ایران پژوهان و مأموران سیاسی خارجی اقدام به نوشتن سفرنامه‌ها نمودند به طوری که از سال ۱۷۰۱ تا ۱۸۰۰ حدود ۱۰۹ سفرنامه درباره‌ی ایران نوشته شد.

۴- برای کسب اطلاع در باب ایرانیان.

۵- کتاب سیرالعباد الی المعاد، سروده‌ی سنایی غزنوی را نیز می‌توان در شمار سفرنامه‌های تمثیلی به حساب آورد.

۱- بر پایه‌ی شکل درونی می‌توان مونوگرافی، حسب حال و خاطره‌نویسی را نزدیک‌ترین انواع ادبی به سفرنامه دانست.

۲- سفرنامه‌ها چون اغلب در طی مسافرت و با عجله نوشته

کلید واژه‌ها: مونوگرافی، سفرنامه، خاطره‌نویسی، سفرنامه‌نویسان، سفرنامه‌ی تمثیلی،

فرد با ثبت دیده‌ها، شنیده‌ها و تجربیات مسیر سفر خویش، به نقاط دور یا نزدیک، به آفرینش آثاری مانا، خواندنی و دل‌پسند به نام سفرنامه دست می‌یازد که در ادبیات ملل جایگاهی ویژه دارد.^۱

سفرنامه یکی از انواع ادبی است و انواع ادبی در ردیف نظام‌هایی از قبیل سبک‌شناسی و نقد ادبی، یکی از اقسام علوم ادبی یا به قول فرنگی‌ها از شعبه‌ی مباحث نظری ادبیات است که موضوع آن طبقه‌بندی کردن بر حسب ساختمان آثار ادبی و مختصات درونی و ساختاری آن است.^۲

در بررسی انواع، دو اصطلاح مهم «شکل بیرونی» و «شکل درونی» را وضع کرده‌اند، برخی

از انواع مبتنی بر شکل درونی و برخی مبتنی بر شکل بیرونی هستند.^۳

به نظر می‌رسد در سفرنامه بیشتر شکل درونی مطرح باشد تا شکل بیرونی آن؛ فی‌المثل در قصیده هم شکل بیرونی (قافیه-تعداد ادبیات) مطرح است و هم شکل درونی (حکمت، مدح و...)

بر پایه‌ی شکل درونی می‌توان «مونوگرافی» یا «تک‌نگاری»، «حسب حال» و «یادداشت‌های روزانه» را نزدیک‌ترین انواع ادبی به سفرنامه دانست. که گاه به جهت همین پیوند نزدیک، آن‌ها را به جای هم به کار برده‌اند. فی‌المثل کتاب از پاریز-تاپاریس را در کتاتب زبان فارسی ۱ و ۲

پیش‌دانشگاهی، حسب حال خوانده‌اند ولی در کتاب ادبیات فارسی ۵ عمومی آن را- سفرنامه خوانده‌اند.

نسبت سفرنامه به حسب حال و خاطره‌نویسی و مونوگرافی، نسبت عام است با خاص. در سفرنامه از جاها و مکان‌های مختلف سخن می‌رود، اما مونوگرافی فقط یک واحد اجتماعی را مورد بررسی قرار می‌دهد مثلاً ابعاد گوناگون یک محله یا روستا (کتاب تات‌نشین‌های بلوک زهرا از جلال آل‌احمد).

در حسب حال و خاطره‌نویسی، اگر برای نویسندگان آن، سفری پیش‌آمده باشد؛ گزارش آن

صغیر سیمرغ

را می نویسد؛ و ممکن است در زندگی فرد هیچ سفری رخ نداده باشد، در این صورت حسب حال از ثبت وقایع سفر خالی است.

سفرنامه‌ها چون اغلب در طی مسافرت و باعجله نوشته می‌شوند مجالی برای عبارت‌پردازی باقی نمی‌ماند به همین سبب اکثر سفرنامه‌ها به اسلوب و انشایی ساده و روان نوشته شده‌اند و از تکلف مُشیاانه عاری هستند، از همین رو در تغییر اسلوب نثرنویسی نیز تأثیر به‌سزایی داشته‌اند.^۲

در گذشته، افرادی تحت عنوان مورخ یا وقایع‌نگار همراه لشکر سلطان به مسافرت جنگی می‌رفتند و به توصیف آن ناحیه یا مردم آن‌جا، دژها، شهرها و بعضاً فرهنگ مردم می‌پرداختند که گاه با عبارت‌های زیبایی ادبی همراه بوده است که نمونه‌ی آن را در ظفرنامه‌ی یزدی به وفور می‌توان یافت؛ مثلاً در وصف بلندی کوه می‌گوید:

کسی ندیده فرازش مگر به چشم ضمیر

کسی نرفته نشییش مگر به پای گمان^۳

در آثار متقدمان گاهی دیده‌ها و شنیده‌ها به صورت شعر منعکس شده است؛ مثلاً قصیده‌ی ایوان مداین خاقانی یا قصیده‌ی صائب تبریزی در وصف شهر کابل و ظفرخان حاکم آن با مطلع:

حصار مار پیچش، ازدهای گنج را ماند

ولی ارزد به گنج شایگان هر خشت و دیوارش^۴
سفرنامه‌ها اغلب به نثرند ولی گاه به نظم هم

بود که در عصر سلاجقه به ایران سفر کرد.^۵ پس از سقوط صفویه، ایران پژوهان و مأموران سیاسی خارجی اقدام به نوشتن سفرنامه‌هایی نمودند که بعضی از آن‌ها بیان‌کننده‌ی سرشت و منش، اعتقادات دینی، وضع اقتصادی-سیاسی و درنهایت تصویر فولکلور ایران و در مجموع جامعه‌شناسی ایران در زمان تألیف سفرنامه‌هاست.^۶ مؤلف کتاب سفر اروپائیان به ایران معتقد است سفرنامه‌نویسی در باب ایران رشد فزاینده‌ای داشته است به طوری که از سال ۱۷۰۱ تا ۱۸۰۰ حدود صد و نه (۱۰۹) سفرنامه درباره‌ی ایران نوشته شد. (ص ۴۴)^۷

مُراد ما در این مقاله معرفی اجمالی یا فهرست وار سفرنامه‌هایی است که بیگانگان در باب ایران نوشته‌اند یا ایرانیان در باب سرزمین خود و دیگر ممالک جهان نگاشته‌اند.

هر آینه، سفرنامه‌هایی آورده می‌شود که از جهاتی اهمیت داشته‌اند یا راقم به آن‌ها دسترسی داشته است و گرنه غواصی این دریای کرانه ناپیدا، بسی صعب است و توان فرسا.

- در این نوشته، سفرنامه‌ها به چهار طبقه دسته‌بندی می‌شوند و سپس معرفی می‌گردند و گاه نمونه‌ای هم از متن آورده می‌شود. الف: سفرنامه‌ی حج و عتبات عالیات ب: ایران از دید ایرانیان ج: جهان در آینه‌ی تصور ایرانیان د: ایران

سروده شده‌اند مثل تحفة العرّاقین یا از خورتا انارک. از طرف دیگر سفرنامه‌ها یا شخصی‌اند یا به صورت مأموریت سیاسی و نظامی مثل سفرنامه‌ی چریکف یا سفرنامه‌ی کلایخو؛ اگرچه صبغه‌ی غالب این خاطرات، یادداشت‌ها و سفرنامه‌ها، همان مأموریت دولتی است، اما به دلیل این‌که در سفر نوشته شده، گریزی به جنبه‌های دیگر فی‌المثل تمدن، آداب و رسوم و عقاید، می‌زند.

گاه سفرنامه‌ها به مناسک و مراسم مذهبی مرتبط است مثل اغلب سفرنامه‌های حج یا عتبات عالیات (خسی در میقات)؛ و یا به امور سیاحتی مثل سفرنامه‌ی حاج سیّاح به فرنگ.

از نظر دیگر، سفرنامه‌ها یا تخیلی‌اند مثل ارداویراف‌نامه، مسالک‌المحسنین و یا واقعی‌اند مثل سفرنامه‌ی ناصر خسرو. نویسندگی کتاب با کاروان تاریخ معتقد است که هرودت و هکاتائون از قدیم‌ترین سیّاحانی هستند که به ایران سفر کرده‌اند و نوشته‌هایی در این زمینه دارند. وی می‌گوید که اولین سیّاحان به ایران در دوره‌ی اسلامی ابن‌خرداد و ابن‌رسته هستند. هم‌چنین می‌نویسد که خاخام بنیامین بن جُنّاح از اهالی اسپانیا نخستین سیّاح غربی

از دید سیاحان و مأموران سیاسی و نظامی بیگانه.

الف: سفرنامه‌ی حج و عتبات عالیات

۱- تحفة العراقین خاقانی: در واقع سفرنامه‌ی حج خاقانی است که از پاره‌ای تعلیمات و اندیشه‌های خاص عرفانی به دور نیست. خاقانی به سال ۵۵۱ یا ۵۵۲ سرگرم سرودن این منظومه بوده است، وی این مثنوی را به نام وزیر صاحب موصل از رجال معروف قرن ششم سرود. این منظومه را خاقانی در شرح نخستین مسافرت خود به مکه و عراقین ساخته و در ذکر هر شهر از رجال و معارف آن نیز یاد کرده است و در آخر هم ابیاتی در حسب حال خود آورده است.^{۱۱}

۲- خسی در میقات: محصول سفر حج جلال آل احمد در سال ۱۳۳۵ هـ. ق است. (۱۹۶۶ میلادی). این اثر توجه بسیاری از حج کنندگان اهل قلم را به خود معطوف کرد به طوری که می توان گفت این اثر با تقلیدهای فراوانی که به دنبال داشت توانست سبک نوینی در سفرنامه نویسی حج پدید آورد. عنصر مذهبی که در مجموعه آثار متقدم جلال آل احمد بازتاب خاصی دارد، در «خسی در میقات» چهره نموده است.^{۱۱}

۳- سفرنامه‌ی ناصر خسرو: گرچه این سفرنامه خاص حج نیست، اما به قصد زیارت حج این سفر را آغاز کرد و توصیف جاننداری نیز از مکه و مدینه دارد. سفر هشت ساله‌ی زندانی یمگان از شهر مرو به سال ۴۲۷ شروع شد و حاصل این سفر یادداشت‌هایی است ارزنده و نفیس که روزانه از دیده‌ها و شنیده‌ها برداشته است، روشن، دقیق و خالی از ابهام. با احتیاط و دوراندیشی و دور از گزافه‌گویی و عبارت‌پردازی که پس از بازگشت به خانه آن‌ها را منظم ساخته و کتابی پرداخته است.^{۱۲}

۴- مناسک حج از دکتر علی شریعتی. این کتاب دارای نثری موجز، خالی از حشو، رسا، جذاب و دل‌نشین است. نثری پویا و تصویری؛ گوید در صحنه‌ی حج حضورداری و با مؤمنان به طواف ایستاده‌ای. «اگر تنها می‌خواهی که ببینی که من حج را چگونه فهمیدم، این نوشته را بخوان» استاد شریعتی می‌گوید: آنچه از زندگی این بزرگ پیام‌آور اُمّی در تاریخ خوانده‌ام طی چهار سفر پیاپی

به سرزمین پیامبر یافته‌ام.^{۱۳}

۵- پرستو در قاف، از علی رضا قزوه (متولد ۱۳۴۲) انتشارات حوزه‌ی هنری، سازمان تبلیغات اسلامی این عنوان گویا معادل‌سازی با خسی در میقات جلال آل احمد بوده است که مدینه را از جهت عظمت «قاف» خوانده است و خود را از نظر ناچیزی، به پرستو مانند کرده است.

«وقت کم است و باید عجله کرد، اگر درک درستی داشته باشیم باید بوی بهشت را از همین جا استشمام کنیم»^{۱۴}

۶- سفرنامه‌ی میرزا محمدحسین فراهانی (۱۳۰۲-۱۳۰۳) به کوشش مسعود گلزاری، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۳ سفرنامه‌ای است در انجام مناسک حج و وضع جغرافیایی کشورهای که مؤلف از آن‌ها هنگام سفر حج عبور کرده است. از بندر انزلی به بادکوبه ← تفلیس ← بندر باتوم ← استانبول و سرانجام جدّه و سپس به مکه‌ی معظمه و مدینه‌ی منوره.

۷- شهریار جاده‌ها: سفرنامه‌ی ناصرالدین شاه به عتبات به کوشش محمد رضا عباسی، پرویز بدیعی، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲.

در میان پادشاهان ایران نویسنده‌ی خاطرات و سفرنویس کم بوده‌اند و شاید بتوان گفت تنها ناصرالدین شاه قاجار است که در سفر و حضر خود دست به قلم گرفته یا کسانی را مأمور این کار می‌کرده است تا وقایع و اتفاقات روزانه را یادداشت و تنظیم کنند.

۸- زائری در وادی آیمَن از سید علی محمودی، انتشارات توحید، ۱۳۷۸

۹- سفرنامه‌ی مکه نوشته‌ی سیف‌الدوله سلطان محمد به تصحیح و تحشیه‌ی علی اکبر خلدایرست، تهران. نشر نی، ۱۳۴۶

۱۰- دو شهر عشق (سفرنامه‌ی حج) از محمدحسین قدمی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه‌ی هنری، ۱۳۷۳

۱۱- یار کجاست (سفرنامه‌ی حج) از رحیم مخدومی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه‌ی هنری، ۱۳۷۳

۱۲- جای پای ابراهیم (ع) (سفرنامه‌ی حج)

از محمد ناصری، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه‌ی هنری، ۱۳۷۳

ب: ایران از دید ایرانیان

۱- از خور تا انارک: منظومه‌ای است از روان شاد استاد حبیب یغمایی که وضعیت راه و دشواری‌های سفر در کویر را به خوبی تصویر کرده است.^{۱۵}

۲- سفرنامه‌ی کرمان و بلوچستان: تألیف فیروز میرزا فرمان‌فرما، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، انتشارات بابک، سال ۱۳۶۰

فیروز میرزا فرزند عباس میرزا بود و به پاس خدماتی که به تحکیم حکومت محمدشاه کرد، از سوی او به حکومت کرمان برگزیده شد. این سفرنامه را در دوره‌ی دوم حکومت خود در کرمان نوشته است (سال ۱۲۹۷)

۳- نظری به بلوچستان اثر محمد برقی، انتشارات سپید.

وی در صفحه‌ی تقدیم‌نامه نوشته است به یاد پاینده یاد جلال آل احمد که در شناخت و شناساندن این مرزوبوم پیشگام بود و ندایش همه‌جا همراه و آوایش گرمی بخشیم.

۴- سفرنامه‌ی جنوب تألیف پرویز ورجاوند (سیری و سفری در کناره‌ها و جزایر دریای عمان) تهران، ۱۳۵۱ «انگیزه‌ی من آن بود تا از طریق این سلسله مطالب موجبات آشنایی هم‌وطنانم را با چهره واقعی و عریان بخشی از مین خودم فراهم سازم (مقدمه). این سفر در اواخر اسفند ۱۳۵۰ صورت گرفته است.

۵- سیاحت شرق از آیت الله سیدمحمدحسین نجفی قوچانی. این کتاب جزء متون شرقی است که در دانشگاه پرستون امریکا تدریس می‌شود. این کتاب علاوه بر آن که دربرگیرنده‌ی مطالب مهمی از وقایع تاریخی معاصر ایران و عراق و جنگ جهانی اول و نهضت مشروطه می‌باشد و برای پژوهشگران مرجع مهمی به‌شمار می‌آید، گوشه‌هایی از زندگی روحانیون و الا مقامی چون مرحوم آخوند ملا محمد کاظم خراسانی را ترسیم نموده است.

نجفی قوچانی به سال ۱۲۹۴ در قریه‌ی خسرویه قوچان به دنیا آمد، مدتی در قوچان، مشهد

و اصفهان در مدارس علمیه به تحصیل پرداخت و سپس عازم نجف شد.

این کتاب شرح زندگی و مسافرت‌های اوست که نثری بی‌پیرایه و لحنی صریح دارد. حیات مؤلف در نجف اشرف مصادف بود با نهضت مشروطه و این کتاب از این جهت اطلاعات ذی‌قیمتی دارد.

۶- سفرنامه‌ی ممسنی تألیف میرزا فتح‌خان گرمودی انتشارات مستوفی، ۱۳۷۰

در سال‌های ۱۲۶۰ و ۱۲۶۱ قمری، میرزا فتح‌خان گرمودی مأمور می‌گردد به مناطق عشایر نشین ممسنی، کهگیلویه و بویراحمد سفر نموده به وضع مالیات‌های معوقه‌ی آن دیار سرو سامانی داده و به جمع‌آوری مالیات متداول سالانه پردازد. وی در سال ۱۳۲۲ یادداشت‌های خود را تحت عنوان «اطلاعاتی از ایلات و طوایف ایران» در روزنامه‌ی دماوند منتشر نمود.

۷- ملا نجف علی پدر میرزا فتح‌خان فقیه و دانشمندی بزرگ بوده، میرزا فتح‌خان نزد پدر مقدمات علوم را فرامی‌گیرد و سپس به تبریز می‌رود و تا درجه‌ی اجتهاد ترقی می‌کند و سپس به نایب‌الحکومه‌ی گرمود می‌پیوندد. راه ترقی اداری رانیز به سرعت می‌پیماید و به سال ۱۲۵۲ به سمت نیابت اول مرحوم حسین آجودان باشی به اروپا می‌رود.

۷- اورازان (بر وزن جوکاران) درباره‌ی وضع محل، آداب و رسوم، فولکلور و لهجه‌ی روستای مذکور، از جلال‌آل احمد، انتشارات مازیار، چاپ چهارم، ۱۳۵۲ (مونوگرافی)

اورازان مؤلف اجداد جلال‌آل احمد بوده است. وی چندباری به آن جا رفته و آخر آن تابستان ۱۳۲۶ بوده است که ضمن این مسافرت‌ها با تهیه‌ی این یادداشت‌ها خود را سرگرم می‌کرده است.

اورازان ده کوهستانی است که از تمدن شهری دور افتاده است و در منتهای شرقی کوهپایه‌های طالقان قرار گرفته در حدود صد خانوار در آن سکونت دارند. اورازان از قسمت بالا طالقان به حساب می‌آید، زبان آن‌ها «تاتی» است.

تات‌نشین‌های بلوک زهرا از آل احمد مثل اورازان، مونوگرافی خواننده می‌شود.

۸- سفرنامه‌ی خراسان و کرمان از غلام‌حسین افضل‌الملک به کوشش قدرت‌الله روشنی، تهران،

توس

۹- سفرنامه‌ی رکن‌الدین به سرخس از محمدعلی منشی، به کوشش محمد گلبن، تهران، سحر، ۱۳۵۶

۱۰- سفرنامه‌ی کلات از احمد مجدالاسلام کرمانی با مقدمه و تحشیه‌ی محمود خلیل‌پور، اصفهان

۱۱- سفر به دیار بختیاری از اصغر کریمی، تهران، فرهنگ‌سرا، ۱۳۷۸

۱۲- سفرنامه به بلوچستان (از ماهان تا چابهار) با مقدمه‌ی محمدابراهیم باستانی پاریزی به کوشش محمدرسول دریاگشت، کرمان، مرکز کرمان‌شناسی، ۱۳۷۰

ج: جهان در آینده تصور ایرانیان

۱- بیاض سفر از دکتر ایرج افشار، انتشارات توس، تهران ۱۳۵۴

این کتاب گزارش سفرهای اوست به ژاپن، آلمان، آمریکا، فرانسه، پاکستان، انگلستان، ایتالیا، مصر و دیدارهای او از شهرها، کتاب‌خانه‌ها، دانشگاه‌ها، دانشمندان و ایران‌شناسان و...

۲- صفر سیمرخ از دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن، انتشارات یزدان ۱۳۷۳. شرح سفر استاد به افغانستان (در جست‌وجوی زمان گم‌شده)، بلغارستان، لندن، اصفهان و اسوان در مصر.

در این سفرنامه به تاریخ و فرهنگ کشورهای مشاهده‌شده می‌پردازد.

۳- از چشم شرقی نوشته‌ی جمیله‌کدیور، سفرنامه‌ی مؤلف است به آلمان در سال ۱۳۷۳ که در پاورقی روزنامه‌ی اطلاعات منتشر شده بود و بعداً به سال ۱۳۷۹ به وسیله‌ی انتشارات اطلاعات به چاپ رسید.

۴- سفرنامه‌ی حاج سیاح به فرنگ، اثر محمدعلی‌بن محمد رضا به کوشش علی‌دهباشی، وی حدود ۲۰ سالگی ایران را ترک کرد و از راه تبریز به تقلیس و... انگلستان، روسیه و جاهای بسیاری سفر کرد. سفر ۱۸ ساله، تنها و بی‌سرمايه، مگر زبان‌دانی. وی به سبب ارتباط با میرزا رضا

کرمانی (قاتل ناصرالدین شاه) شهرت دارد و به همین سبب هم دچار غل و زنجیر شد.^{۱۳} حاج سیاح در سال ۱۲۵۲ در محلات متولد شد و به سال ۱۳۴۴ در تهران درگذشت.

۵- از جیحون تا وحش (گزارش سفر به ماوراءالنهر) نوشته‌ی دکتر محمد جعفر یاحقی و مهدی سیدی، آستان قدس رضوی چاپ ۱۳۷۸

۶- یادبودهای سفارت استانبول، نوشته‌ی خان ملک ساسانی، انتشارات بابک ۱۳۵۴. وی در اردی‌بهشت ۱۲۹۸ از طرف وثوق‌الدوله مأمور استانبول شد. از طریق گیلان به قفقاز رفت و سپس به گرجستان و از آن‌جا به سال ۱۲۹۹ به استانبول رسید.

۷- سفر به ولایت عزرائیل، جلال‌آل احمد، انتشارات مجید و نشر میترا، تهران. سفری بود چهارده روزه که به سال ۱۳۴۱ صورت گرفت.

۸- یادداشت‌های سفر به اروپای شرقی از محمدباقر داوودی، انتشارات هجرت، چاپ اول، ۱۳۶۰

۹- ماللهند از دانشمند نامی ابوریحان بیرونی ابوریحان در سفرهای جنگی محمود غزنوی به هند چندبار به سرزمین هندوستان سفر کرد و با دانشمندان و حکیمان هند مخالطت کرد و زبان سانسکریت آموخت و سپس این کتاب ارزشمند را درباره‌ی علوم، فرهنگ و آداب و رسوم شبه‌قاره‌ی هند نوشت.^{۱۴}

۱۰- سفرنامه‌ی چهار فصل، به قلم میرزا فتح‌خان گرمودی

وی منشی حسین‌خان نظام‌الدوله، فرستاده‌ی محمدشاه قاجار به دربار اطریش، فرانسه و انگلستان بود، در حین محاصره‌ی هرات. سفرنامه‌ی چهار فصل شرح این مسافرت است به اروپا.

میرزا فتح‌خان مستوفی، اهل سیاست و ادب و انشا بود ولی حسین‌خان آجودان باشی سردار و فرمانده قشون و بسیار هم شجاع و دلیر، میرزا فتح‌خان مشیر و مشاور حسین‌خان آجودان باشی در این سفر بوده است. این سفر به سال ۱۲۵۴ صورت گرفت.

۱۱- سفرنامه‌ی فرخ‌خان امین‌الدوله (مخزن‌الوقایع) به قلم حسین‌بن عبدالله سرابی به

کوشش کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی، تهران، اساطیر، در ۲ جلد.

میرزا حسین سرابی منشی فرخ خان امین الدوله بوده، هنگامی که امین الدوله سفیر ایران از طرف ناصرالدین شاه به اروپا (فرانسه) جهت جلب حمایت ناپلئون بر سر محاصره‌ی هرات که انگلستان مخالف آن بوده است.^{۱۹}

۱۲- مسیر طالبی فی بلاد افرنجی: اثر میرزا ابوطالب خان تبریزی اصفهانی، وی در هندزاده شد و جزو مقامات لشکری و کشوری بنگال بود. وی به دعوت ریچارد سن انگلیسی عازم اروپا شد و از راه دماغه‌ی جنوبی آفریقا به ایرلند و از آن جا به لندن رفت و پس از سیاحت پاریس و بعضی دیگر بلاد فرانسه و ایتالیا، از راه جزیره‌ی مالت و استانبول و بغداد و بصره به هندوستان برگشت، این سفرنامه را از روی یادداشت‌های خود تنظیم و چاپ کرد. (این کتاب به کوشش حسین خدیو جم، تهران، کتاب‌های جیبی ۱۳۵۲ منتشر شد)^{۲۰}

۱۳- حیرت‌نامه‌ی سفرا: تألیف حاجی میرزا حسن خان شیرازی که شرح مسافرت اوست از تهران به لندن و برعکس (۱۲۲۴ تا ۱۲۲۵) در این سفر بود که با جیمز موریه مؤلف کتاب حاجی بابای اصفهانی همراه بود. وی رسماً اوکین وزیر دوک خارجه در ایران بود که به دستور فتحعلی شاه به این مقام برگزیده شد.^{۲۱}

۱۴- سفرنامه‌ی میرزا صالح شیرازی: به کوشش اسماعیل رائین، تهران، روزن، ۱۳۴۷. شرح مسافرت اول اوست به اروپا که به همراه چهار نفر دیگر در سال ۱۳۲۰ هـ. ق از سوی عباس میرزا، نایب‌السلطنه برای تحصیل در رشته‌های مختلف به انگلستان اعزام شد. این مسافرت پنج سال طول کشید (۱۲۳۰ تا ۱۲۳۵) که بیشتر آن را در انگلستان اقامت کرده است، سفرنامه‌ی او علاوه بر وقایع سفر مشتمل بر شرح بسیار مفیدی است در تاریخ روسیه، انگلستان و انقلاب کبیر فرانسه.^{۲۲}

۱۵- سفرنامه‌ی میرزا محمدعلی خان شیرازی، نایب وزارت خارجه، این سفرنامه شرح مأموریت او به پاریس و لندن است که از جانب حاجی میرزا آقاسی، صدر اعظم تعیین شده بود.^{۲۳}

۱۶- سفرنامه‌ی میرزا تقی خان (وزیر نظام) فراهانی. شرح مسافرت و مأموریت او به ارزنة الروم جهت عقد معاهده با عثمانی.^{۲۴}

۱۷- رنگ و وارنگ: اثر عبدالعلی فرمانفرمایان (۱۳۱۳، ۱۳۵۲) تهران، امیرکبیر (مجموعه‌ای است از چهار سفر کوتاه وی، سفری به چین، نظری به امریکا و...)^{۲۵}

۱۸- حیرت‌نامه‌ی سفرا، ابوالحسن خان ایلچی به لندن، به کوشش حسن مرسل‌وند، مؤسسه‌ی خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۴

۱۹- بستان السیاحه یا سیاحت‌نامه از زین العابدین شیروانی به تصحیح و تنقید معتمدالسلطان آقامیرزا، تهران. شرح مسافرت مؤلف است به قفقاز و شهرهای ایران، عراق، هند، بدخشان، ترکستان، ماورای سیحون، خلیج فارس، یمن، مصر، سوریه، ترکیه و ارمنستان.^{۲۶}

۲۰- سفرنامه‌ی خسرو میرزا به پطرزبورگ، این سفر ده ماه و پانزده روز طول کشید (۱۲۴۴ تا ۱۲۴۵) به قلم میرزا مصطفی افشار، که مشاهدات خود و خسرو میرزا را در سفر روسیه بعد از قتل گریبایدوف نوشته است.^{۲۷}

۲۱- سفرنامه‌ی فرنگستان، مظفرالدین شاه قاجار، مقدمه و فهرست‌ها از امیر شیرازی، تهران، شرق ۱۳۶۳

۲۲- سفینه‌ی سلیمانی: اثری از سیاحی ایرانی در عهد شاه سلیمان صفوی که به سیام (هند) سفر کرده و شرح مسافرت خود را در این کتاب ضبط کرده است.^{۲۸}

د: ایران از دید سیاحان و مأموران سیاسی و نظامی بیگانه

۱- سفرنامه‌ی ابن حوقل (ایران در صورة الارض) ترجمه و تصحیح دکتر جعفر شعار، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶

وی سیاح معروف و جغرافی دان عرب بود. در سال ۳۳۱ هـ. ق به عزم مطالعه دربارهی کشورهای مختلف و نیز به منظور تجارت از بغداد بیرون رفت و کشورهای اسلامی را از مشرق تا

غرب پیمود. لسترنج تألیف کتاب او را در سال ۳۶۷ نوشته است. این ترجمه بخشی از کتاب صورة الارض ابن حوقل است که به ایران مرتبط است.

۲- سفرنامه‌ی ابن فضلان: نویسنده‌ی عرب در شمار قدیم‌ترین سفرنامه‌های واقعی است که بعد از اسلام نگاشته شد. سفر وی همراه با هیأتی که هدفشان تبلیغات مذهبی بود، از سال ۳۰۹ هجری از بغداد آغاز شد. این هیأت ابتدا به بخارا و خوارزم رفت و پس از عبور از ممالک ترکان غز به سال ۳۱۰ به پایتخت بلخارستان رسید و سپس به بغداد برگشت.^{۲۹}

۳- سفرنامه‌ی ابودلف در ایران^{۳۰} به عربی (رساله ابودلف مشعرین مهلهل) در باب سفرهای او در ایران و وصف بلاد آن، در حدود سال ۳۳۰ هجری که مینورسکی آن را به انگلیسی ترجمه کرد و آقای ابوالفضل طباطبایی آن را به فارسی ترجمه کرد و در سال ۱۳۴۳، توسط انتشارات فرهنگ ایران زمین (تهران) به چاپ رسید. ابودلف از جهانگردان اوایل قرن چهارم هجری است که در دوران سامانیان به ایران آمده است. وی فردی از اهالی جنوب عربستان بود.

۴- سفرنامه‌ی کلاویخو: ترجمه‌ی مسعود رجب‌نیا، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۴

کلاویخو سفیر پادشاه اسپانیا در دربار تیمور بود. در سفر خود به ایران از شمال غربی به این سرزمین ناقصی ناحیه‌ی شمال شرقی آن را پیموده است و بسیاری از نکات اجتماعی و اداری و سیاسی ایران را در آن روزگار آشفته و پر آشوب فرمانروایی تیمور دریافته و در سفر خود آورده است. این کتاب سندی دقیق و مشروح و اصیل است و می‌توان گفت از بسیاری جهات در نوع خود همتا ندارد.

۵- سفرنامه‌ی شاردن: ترجمه‌ی محمد عباسی، امیرکبیر، ۱۳۳۶ با تصحیح مرحوم اقبال یغمایی.

شاردن جهانگرد و فیلسوف فرانسوی (۱۶۴۳-۱۷۱۳) است. وی در دوران صفویه به ایران آمده و بالنسبه به پارسی و ترکی آشنا بوده است و مدتی بین ایرانیان بوده است و مشاهدات خود را از آداب

ورسوم، فرهنگ و تمدن... در این کتاب ثبت نموده است. وی برای اولین بار چنان که شایسته است ایران را به جهانیان معرفی کرده است و سجایای اخلاقی و اجتماعی و تاریخی مسلمانان، زرتشتیان و دیگر ملل و اقوام تابع ایران عصر صفوی را به دقت تمام بررسی و توصیف کرده است. محمد عباسی، تألیف شاردن را دایرةالمعارف سه هزار ساله ایرانیان در همه زمینه‌ها خواننده است. اگر برادران گریم آلمانی را بانیان فولکلور یعنی فن تحقیق در افسانه و اساطیر ملی به‌شمار آوریم، بایستی شاردن را پیشوای فن فولکلور به‌شمار آوریم. (صفحه‌ی دهم تا چهل و ششم کتاب)

۶- سفرنامه‌ی تاورنیه^{۳۱}، ترجمه‌ی ابوتراب نوری، اصفهان، کتاب فروشی تأیید، سال ۱۳۳۶
وی معاصر لویی چهاردهم، پادشاه فرانسه و شاه عباس بزرگ و شاه صفی بود. تاورنیه شش سفر به ایران نموده و در سفر هفتم که بار دیگر عازم بوده به سال ۱۶۸۹ در روسیه درگذشت و سفرنامه‌ی ایران را از خود به‌یادگار گذاشت. وی معلم و سرپرست ولیعهد لویی چهاردهم بوده است. برای او داستان‌هایی تألیف کرده بود از جمله کتاب مشهور تلماک.

۷- سفرنامه‌ی ژان دوتونو:^{۳۲} سفرنامه‌ی وی توفیق بسیاری پیدا کرد و چندین بار در فرانسه چاپ شد، مرگ تونو در ایران هیاهویی برپا کرد، تونو هنگام بازگشت از راه اصفهان بیمار شد ناگزیر در راه قزوین به تبریز توقف کرد و در سال ۱۶۶۷ در میانه‌جان سپرد. عمویش به ساقه‌ی مهر و محبت خانوادگی، سفرنامه‌های او را به جامعه‌شناسانید.

۸- زندگی و سفرهای وامبری (سیاحت درویش دروغین) ترجمه محمدحسین آریا، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲. وامبری خاورشناس معروف مجاری با لباس درویشی در ایران اقامت می‌کند، به بسیاری از نقاط ایران می‌رود و در حین انتشار این سفرنامه، حیرت بسیاری را برمی‌انگیزد.

۹- از خراسان تا بختیاری از دالماتی، هانری رنه، ترجمه‌ی غلام رضا سمیعی، نشر طاووس، تهران، ۱۳۷۸ (دو جلد)
مطالب خواندنی این کتاب زیاد است از تاریخ

گرفته تا فرهنگ و آداب و رسوم نواحی مختلف ایران و بحث درباره‌ی وضعیت زنان دوره‌ی قاجاریه. نویسنده متخصص حفاری (باستان‌شناسی) بوده است و از طرف کشور فرانسه به شرق گسیل شده بود. وی به وسیله‌ی سردار اسعد (رییس ایل بختیاری) به اصفهان دعوت شد و از طریق شهرهای نیشابور، سبزوار، شاهرود، ورامین، قم و کاشان وارد اصفهان شد.

۱۰- سفر در ایران از درو ویل گارسیا، ترجمه‌ی منوچهر اعتماد مقدم، این کتاب به سال ۱۳۳۷ و ۱۳۴۸ با عنوان سفرنامه‌ی دروویل با ترجمه‌ی جواد محبی به وسیله‌ی انتشارات گوتنبرگ منتشر شده است. (سیر و سیاحت در قرن ۱۳ در دوره‌ی قاجاریه)

۱۱- مسافرت به ایران نوشته‌ی موریس دوکوتر بونه، ترجمه‌ی محمود هدایت، انتشارات امیرکبیر.
وی به همراه سفیر کبیر روسیه در سال ۱۸۱۷ به ایران آمد.

۱۲- خاطرات سیاسی سرآرتور هاردینگ، وزیر مختار بریتانیا در ایران، در عهد سلطنت مظفرالدین شاه قاجار، ترجمه دکتر جواد شیخ‌الاسلامی، مرکز نشر دانشگاهی
نویسنده سال ۱۸۵۹ به دنیا آمد و در سن ۷۴ سالگی در سال ۱۹۳۳ درگذشت. او به سال ۱۸۸۰ پس از گذراندن تحصیلات به خدمت وزارت خارجه‌ی انگلستان درآمد و به‌عنوان دبیر سفارت به اسپانیا رفت و مدتی در پترزبورگ، اسلامبول، بخارست و قاهره... در تهران وزیر مختار بود (۱۹۰۰-۱۹۰۵)

مأموریت هاردینگ در ایران درست زمانی بود که کوشش‌ها و کشمکش‌های روسیه و انگلستان برای تصرف ثروت‌های ایران به اوج خود رسیده بود و به تعبیری دیگر وضع ایران آن دوره به وضع سالمند فوتوت و بی‌دفاعی مانند بود که دچار این دو راهزن حرفه‌ای گردن کلفت شده است. (مصص هفت، هشت، نه)

۱۳- خاطرات سرریدر (سفیر کبیر انگلستان در ایران) ترجمه غلام حسین میرزاصالح، تهران، طرح نو.

وی از سال ۱۹۳۹ تا سال ۱۹۴۵ با همین سمت در ایران بود. در پایان خاطرات سیاسی، شرح حال اجمالی ۲۲۰ تن از رجال و شخصیت‌های سیاسی و اداری ایران دوره‌ی پهلوی ارائه شده است.^{۳۳}

۱۴- سفر خانیکف. مترجمان دکتر اقدس یغمایی، ابوالقاسم بی‌گناه، مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ولادیمیر خانیکف جغرافی‌دان و دانشمند روسی است که گزارش سفر او به ایران در سال‌های ۱۸۵۸-۱۸۵۹، تحت عنوان گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی در مجموعه‌ی آثار این نویسنده راجع به ایران به چاپ رسیده است.

۱۵- شرح سفری به ایالت خراسان تألیف مک‌گرگر ترجمه اسدالله توکلی، انتشارات آستان قدس رضوی. وی افسر ارتش انگلیس در عهد ملکه‌ی ویکتوریا است. او در سال ۱۸۷۵ به نواحی سرخس، مشهد و بخشی از نواحی شمال ایران مسافرت می‌کند و سپس از طریق روسیه به اروپا می‌رود.

۱۶- سفرنامه‌ی مادام دیولافوا ترجمه و نگارش بهرام فره‌وشی.
وی همراه همسرش مارسل اوگوست از فرانسه برای کاوش‌های باستانی به ایران سفر کرد (۱۸۴۳-۱۹۲۰). این زوج باستان‌شناس موفق به کشف کاخ‌های داریوش و اردشیر هخامنشی شدند.^{۳۴}

۱۷- به سوی اصفهان اثر پی‌یر لوتی (نویسنده و جهانگرد فرانسوی ۱۸۵۰-۱۹۲۳)، مترجم استاد بدرالدین کتابی، ۱۳۷۲. وی افسر نیروی دریایی فرانسه بود و به همین دلیل به شرق و میانه سفر کرد. این کتاب در واقع تابلویی توصیفی از نویسنده‌ای توانا در وصف ایران و مناظر آن است.

۱۸- سفرنامه‌ی چریکف، ترجمه‌ی ابکار مسیحی به کوشش علی اصغر عمران.
این سفرنامه تألیف چریکف کامازوف است؛ چریکف یکی از اعضای روسی کمیسیون بین‌المللی جهت تعیین مرز ایران و ترکیه است، این سفرنامه شرح همین سفر است.^{۳۵}

۱۹- سفرنامه‌ی بار بارو: سفیر حکومت و نیز به دربار قراوقونلو که به نزد «اوزن حسن» رفته بود. وی اطلاعات ذی‌قیمتی راجع به روسیه و ایران نوشت. همچنین او اولین کسی از اروپایی‌های قرون وسطی است که از خرابه‌های «پرس پلیس» یاد می‌کند.^{۲۸}

۲۰- به مشرق زمین، سفرنامه‌ای است در دو جلد از برزین خاورشناس روس، وی مدتی در ایران اقامت داشته است و این کتاب شرح مسافرت اوست. جلد دوم این کتاب به شمال ایران اختصاص دارد. وی بعدها استاد دانشگاه سن پترزبورگ شد.^{۲۹}

۲۱- بارون: سفیر روس در سال‌های (۱۸۴۱-۱۸۴۰) به بعضی از ولایات ایران سفر نموده و نتیجه‌ی این مسافرت یک کتاب دوجلدی به زبان انگلیسی بود.^{۳۰}

۲۲- یک سال در میان ایرانیان: سفر یک ساله‌ی «براون» به ایران است که این کتاب شرح وقایع و ایام اقامت او در ایران و معاشرت و آمیزش و گفتگو با طبقات و اصناف مختلف مردم ایران است، و بی‌شک کتابی بهتر از آن در باب ایران و ایرانیان نوشته نشده است.^{۳۱}

۲۳- خاطرات کننل کاساکوفسکی: در سال ۱۸۹۴ از جانب روسیه برای تعلیم سواره‌نظام به ایران آمد. این کتاب بیانگر رقابت‌های دو دولت روس و انگلیس در ایران است.^{۳۲}

۲۴- سفرنامه‌ی اولیویه: سیاحی فرانسوی است که به سال ۱۷۹۶ یا ۱۷۹۸ میلادی از جانب حکومت فرانسه مأمور تهیه‌ی گزارش از ایران شد و مجموعه‌ی گزارش او به صورت سفرنامه‌ای در سال ۱۸۰۸ منتشر شد. از نکات جالب توجهی که وی بدان اشاره می‌کند توجه فراوان ایرانیان به فراگیری دانش‌های مختلف، یادگیری اخلاق و علاقه‌مندی آنان به دیگر علوم و فنون هنر است.^{۳۳}

۲۵- سفرنامه‌ی دکتر ویلز یا ایران در یک قرن پیش، مترجم غلام‌حسین قراگوزلو، انتشارات اقبال، ۲ جلد

دکتر ویلز یک طبیب انگلیسی بود که از سال ۱۸۶۷ تا سال ۱۸۸۱ در ایران بود.^{۳۴}

۲۶- سیاحت ده‌هزار میل سیر در ایران «هشت

سال در ایران» اثر سرپرسی سایکس

وی ژنرال انگلیسی است (وفات ۱۹۴۵) مدتی فرماندهی پلیس جنوب ایران بود. او به زبان فارسی مسلط بود، همچنین او کنسول‌گری انگلیس در کرمان و سیستان را تأسیس کرد. از آثار دیگر اوست «تاریخ کرمان» و «تاریخ مختصر ایران»^{۳۵}

۲۷- سیاحت ایران بر پشت اسب: اثر الا سایکس (خواهر سرپرسی سایکس) ترجمه‌ی ماه ملک بهار که گویا هنوز منتشر نشده است.^{۳۶}

۲۸- سفرنامه‌ی مازندران و استرآباد اثر رایینو (۱۸۷۷-۱۹۵۰) ترجمه‌ی غلام‌علی وحید مازندرانی، تهران، وزارت فرهنگ و آموزش عالی ۱۳۶۵

۲۹- سفرنامه بهلر (بهلر-الکساندر) سفرنامه و جغرافیای گیلان و مازندران به کوشش م. ب. بکتاجی، لاهیجان، انتشارات گیل ۱۳۵۷ سرتیپ و مهندس دولت ایران که در سفر مأموریت خود از تهران تارشت و انزلی و کنار دریا شرحی نوشته است.

۳۰- سفرنامه‌ی ماساهاوو. از ماساهاوو- پوشیدا، (نخستین فرستاده‌ی ژاپن به ایران در دوره‌ی قاجاریه)، ترجمه‌ی هاشم رجب‌زاده- مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳

۳۱- ایران در گذشته و حال یا سفرنامه‌ی جکسن، ترجمه‌ی دکتر منوچهر امیری- دکتر فریدون بدره‌ای

ویلیام جکسن (۱۸۶۲ متولد نیویورک، وفات ۱۹۳۷) استاد دانشگاه کلمبیا و مدرس زبان‌های هند و ایرانی.

این دانشمند نامی امریکایی در باب تاریخ و اصول دین زرتشت و زبان اوستایی و فرهنگ ایران قدیم، از سرآمدان عصر محسوب می‌شود، کتاب «تبعات زرتشتی» نیز از اوست. وی در کتاب ایران در گذشته و حال، شرح دل‌انگیز سفر خود را در ایران با مطالب تحقیقی، تاریخی و باستان‌شناسی که حکایت از احاطه و تبحر او در این رشته‌ها دارد، به هم آمیخته است.

۳۲- سفرنامه‌ی اورسل (۱۸۸۲ میلادی) از ارنست اورسل، ترجمه‌ی علی‌اصغر سعیدی، انتشارات زوآر، تهران. وی در سال ۱۸۵۸ در

بلژیک به دنیا آمد. نام اصلی کتاب او «ققناز و ایران» است که بخش ایرانی آن به نام سفرنامه‌ی اورسل به چاپ رسید.

۳۳- سفرنامه‌ی سانسون: وضع کشور ایران در زمان شاه سلیمان صفوی (نخستین تحقیق و مطالعه درباره‌ی آداب و اخلاق حکومت ایران) ترجمه تقی تفضلی، تهران، ۱۳۲۶

۳۴- خاطرات یا مأموریت ژنرال گاردان در ایران: ترجمه مرحوم عباس اقبال آشتیانی، انتشارات گزارش فرهنگ و تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۳

گاردان، ریاست هیئت مأموران فرانسوی از جانب ناپلئون به دربار فتحعلی‌شاه را در تهران به عهده داشت، این کتاب به صورت خاطره‌نویسی است. وی ایران شناس قرن نوزدهم است. سفر او در سال ۱۲۲۲ هجری به ایران بوده است.^{۳۷}

۳۵- کتاب ایران و ایرانیان تألیف بنیامین، اولین وزیر مختار امریکا در ایران که مدت سی سال در دربار ناصرالدین‌شاه سمت وزیر مختاری امریکا را داشت. کتاب مذکور از لحاظ وصف اخلاق، عادات، مراسم و حوادث آن دوره سودمند و جالب است.^{۳۸}

۳۶- سفرنامه‌ی ابن بطوطه‌ی مراکشی، ترجمه محمدعلی موحد، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸

ابو عبدالله محمد (طنجه ۷۷۹-۷۰۳) عالم و جغرافی‌دان معروف مراکشی است که در راه فراگرفتن جغرافی سفرها کرد، آغاز سفر او در سال ۷۲۵ هـ. ق از شمال آفریقا و انجام آن به سال ۷۵۴ بود. نتیجه‌ی این مسافرت‌ها را ابن بطوطه در کتابی مشهور به «رحله‌ی ابن بطوطه»، مستمی به «تحفة النظار و غرائب الامصار»، جمع‌آوری کرده است.^{۳۹}

دقت نظر، واقع‌بینی و توصیف‌های ابن بطوطه، سفرنامه‌ی او را در زمره‌ی یکی از بهترین سفرنامه‌ها در آورده است. ابن بطوطه این کتاب را املا می‌کرده و ابن جزئی دبیر دربار سلطان ابو عنان مراکشی گفته‌های او را ملخص و منقح می‌ساخته است.

*** **

سفرنامه‌ها را از جهاتی دیگر تقسیم‌بندی کرده‌اند؛ فی‌المثل سفرنامه‌های تمثیلی و خیالی که اینک چندنمونه از آن را در ذیل معرفی می‌کنیم:

۱- ارداویراف‌نامه: که داستان ارداویراف پرهیزگار و ماجرای سفر او در عالم رؤیا به جهان دیگر است، تاریخ نگارش آن را به روزگار پس از انوشیروان مربوط دانسته‌اند، زرتشت بهرام پژدو (وفات بعد از ۶۷۷ هـ. ق) شاعر زرتشتی قرن هفتم آن را به نام ارداویراف‌نامه به شعر فارسی درآورده است.^{۵۰}

۲- مصباح‌الارواح: اثر عارفانه‌ی شمس‌الدین محمد بُرد سیری کرمانی (قرن ۶) است. سفرنامه‌ی منظومی است که شاعر در آن همراه با پیری به کعبه و شهرهای گوناگون سفر می‌کند، در این کتاب مراحل کمال معنوی انسان از پست‌ترین مرحله تا برترین مقام به خوبی نمایانده شده است. (کتاب سیرالعباد الی المعاد) سروده‌ی سنایی غزنوی نیز همین‌گونه است.^{۵۱}

۳- مسالک‌المحسنین: داستان یا سفرنامه‌ی خیالی که به تقلید «آخرین روز حکیم» تألیف سرهمفری دیوی، نوشته و مسافرت گروهی از جوانان برای مقاصد علمی به قلّه‌ی کوه دماوند را شرح می‌دهد.

این مسافرت اکتشافی بهانه‌ای است که مؤلف بتواند در خلال آن مسائلی مختلف اخلاقی و اجتماعی و تعلیمی را طرح کند.^{۵۲}

۴- سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ: اثر حاج زین‌العابدین مراغه‌ای، شرح سفر خیالی است که به گونه‌ای خاص مسائلی اجتماعی و سیاسی روزگار را به شیوه‌ای نوین مطرح می‌کند که از لحاظ شکل و مضمون پدیده‌ی نوینی در ادبیات ایران آن روز به‌شمار می‌آید. مسافر خیالی «ابراهیم بیگ» فرزند یک ایرانی ساکن مصر است.^{۵۳}

منابع و مأخذ:

در این جا فقط منابعی آورده می‌شود که در متن بدان اشاره نشده است.

- ۱- ادبیات فارسی ۱ (متوسطه) ص ۱۴۵، کد ۲۰۱/۱
- ۲- انواع ادبی، دکتر شهباس، سیروس، انتشارات باغ‌آینه، چاپ اول، زمستان، ۱۳۷۰، ص ۲۵

۳- ایضاً، ص ۴۳

۴- تاریخ ادبیات ایران، دکتر خاتمی، احمد، مؤسسه‌ی فرهنگی و انتشاراتی پایا، ج ۲، ص ۱۱۵

۵- نظرنامه‌ی نیموری، شرف‌الدین علی یزدی، به تصحیح محمد عباسی، انتشارات امیرکبیر، ج ۲

۶- گفتار ادبی، دکتر افشار، محمود، مجموعه‌ی انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ص ۴۲۹، تهران ۱۳۵۳

۷- باکاروان تاریخ، نوربخش، مسعود، نشر ایران‌شهر، ص ۶۱، ص ۴۱ و ص ۸۴

۸- تاریخ ادبیات ایران، همان، ص ۱۳۱

۹- سفر اروپائیان به ایران تألیف دکتر ژان شیبانی ترجمه سید ضیاءالدین دهشیری، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران ۱۳۵۳

۱۰- تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات فردوسی، چاپ ششم ۱۳۶۳، تهران، ج ۲، صص ۷۸۱، ۷۸۲

۱۱- ادبیات نوین ایران، ترجمه و تدوین دکتر یعقوب آژند، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، سال ۱۳۶۳، ص ۳۷۵

۱۲- راه‌آورد سفر (گزیده‌ی سفرنامه‌ی ناصر خسرو) به تصحیح و توضیح دکتر دبیر سیاقی، انتشارات سخن، چاپ دوم، ۱۳۷۲

۱۳- مناسک حج، دکتر شریعتی، علی، انتشارات الهام، چاپ ۱۳۶۲

۱۴- پرستو در قاف، علی‌رضا قزوه، انتشارات حوزه‌ی هنری، سازمان تبلیغات اسلامی

۱۵- باکاروان تاریخ، همان، ص ۷۴۳

۱۶- سیاحت شرق از آیت‌الله نجفی قوچانی، محمدحسن، انتشارات امیرکبیر

۱۷- نشر دانش، فصلنامه‌ی ادبی، فلسفی، تاریخی، سال شانزدهم، شماره‌ی دوم، تابستان ۱۳۷۸، ص ۶۷

۱۸- فرهنگ فارسی، دکتر معین، محمد، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴، ص ۳۰۹، ج ۵

۱۹- مجموعه مقالات اقبال آشتیانی، عباس، به کوشش دبیر سیاقی، ناشر کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۵۰، ص ۸۴۱

۲۰- همان، ص ۱۳۳

۲۱- همان، صص ۸۳۵-۸۳۶

۲۲- تاریخ ادبیات ایران، دکتر خاتمی، ص ۱۱۶

۲۳- مجموعه‌ی مقالات اقبال، ص ۸۴۲

۲۴- همان، ص ۸۴۲

۲۵- نقد حال، مینوی، مجتبی، تهران، ۱۳۵۱، ص ۴۴۰

۲۶- تاریخ ادبیات ایران، دکتر خاتمی، ص ۱۱۷

۲۷- همان، ص ۱۱۵

۲۸- بیاض سفر، دکتر ایرج افشار، انتشارات توس، تهران ۱۳۵۴، ص ۷۲

۲۹- انواع ادبی، دکتر حسین رزمجو، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ ۱۳۷۴، ص ۲۱۰

۳۰- نقد حال، ص ۴۳۷

۳۱- گفتار ادبی، صص ۱۰۰، ۱۰۱، کتاب دوم

۳۲- سفر اروپائیان به ایران، ص ۴۵

۳۴- کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال سوم- شماره‌ی ششم، سال ۱۳۷۹، ص ۵۲

۳۵- کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا) سال سوم- شماره‌ی پنجم، سال ۱۳۷۸، ص ۲۱

۳۶- مجله‌ی رشد ادب فارسی، شماره‌ی ۵۲، ص ۲۷

۳۷- خاورشناسی در اروپا و روسیه از بار تُلد، ترجمه حمزه سردادور، انتشارات ابن‌سینا، ص ۳۴۴

۳۹- همان، ص ۳۴۶

۴۰- همان، ص ۳۴۴

۴۱- نقد حال، همان، ص ۴۵۴

۴۲- تاریخ ادبیات ایران، دکتر خاتمی، ص ۱۲۳

۴۳- همان، ص ۱۳۳

۴۴- در زمینه‌ی ایران‌شناسی، چنگیز پهلوان، انتشارات به‌نگار، تهران، ۱۳۷۰، ص ۱۱

۴۵- فرهنگ فارسی، دکتر محمد معین، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۷۲۷

۴۶- مجله‌ی بخارا، شماره‌ی یازدهم، فروردین اردی‌بهشت ۱۳۷۹، ص ۲۸۸

۴۷- مقالات اقبال، ص ۱۹۴

۴۸- ایران از نظر خاورشناسان، ترجمه رضازاده شفق، ص ۲۲۹، انتشارات اقبال، ۱۳۳۵

۴۹- فرهنگ فارسی، دکتر محمد معین، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۸۲

۵۰- تاریخ ادبیات ایران، سال اول (متوسطه) چاپ ۱۳۷۰، کد ۲۱۵/۳، ص ۱۵

۵۱- نگارش و دستور، سال دوم (متوسطه) چاپ ۱۳۷۱، کد ۲۴۵، ص ۷۹

۵۲- از صبا تا نیما، آرین‌پور، یحیی، انتشارات زوار، چاپ ۱۳۷۳، ج ۱، صص ۶-۲۹۵

۵۳- چون سبوی تشنه، دکتر یاحقی، محمدجعفر، انتشارات جامی، چاپ دوم، ۱۳۷۵، ص ۱۰۹